Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 11 | July 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

बोडो आंदोलन आि ा मूलतत्त्ववाद

मोहन चौ ुले

राज्यशास्त्र विभा ा प्रमु ा, छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रास्तावि :

ईशान्य भारतातील आसाम, अरू ााचल प्रदेश, मेघालय, मिझोराम, ना ाालँड, मि ापूर आि ा त्रिपुरा ही सात राज्ये सप्तभ ािनी म्ह ाून ओळ ाल्या जातात. विपुल निस ा सौंदर्याचे आि ा नैसि ा साधनसंपत्तीचे वरदान या भा ााला लाभले आहे. त्यामुळे हा भा ा अतिशय मोलाचा मानला जातो. ब्रह्मपुत्रेसार या नद्यांमुळे हा भा ा तांदळाचे ोठार म्ह ाून ओळ ाला जातो. या भा ााचे भूराज ीय आि ा भूसामरि महत्त्वही वादातीत आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विशाल आसाम अस्तित्वात येईल आि ा ईशान्य भारताला वरदान म्ह ाून मिळालेल्या नैसि ा संसाधनाचा उपयो ा रून या प्रदेशाची भरभराट होईल ही स्वप्ने सा ार हो याऐवजी ईशान्य भारतात आर्थि दृष्ट्या दुर्बल अशी घट राज्ये अस्तित्वात आली. आसाम हा सं ुचित प्रांत बनल्यामुळे आसामी जनतेची निराशा झाली. ईशान्य भारताच्या सरहद्दीवर राह ाा्या वन्य जमातींनी भारतीय संविधानाच्या सहाव्या परिशिष्टाव्दारे मिळालेल्या संर ा ााचा फायदा घेऊन आपापले वे ाळे अस्तित्व सिध्द र यासाठी स्वायत्त घट राज्याचा दर्जा मिळावा म्ह ाून आंदोलने ेली तर ुद्द आसामात राह ाा्या वन्य जमातींनी आपापल्या प्रदेशात अधि स्वायत्ततेची मा ा ाी ेली. बोडोलँडची मा ा ाी व चळवळ ही त्यापै ीच ए होय.

बोडो जमात:

ब्रह्मपुत्रा नदीने वरचा आसाम आि ा ाालचा आसाम असे दोन भा ा ेले आहेत. ढमाजी, दिब्रु ाढ, ल ाीमपूर, ाोलाघाट, जोरहाट, सिबसा ार, तिनसु ि या हे जिल्हे वरच्या आसाममध्ये मोडतात. ही जमीन सुपी , चहाच्या मळ्यासाठी उपयुक्त आहे. ोळसा, तेल, नैसि ा वायू ही महत्वाची ानिजे याच भा ाात आहेत. तर ढुबरी, ो ाझार, ाोलपारा, दरां ा, मोरी ााव, बाक्सा, उदाल ाुरी चिरां ा ामरूप, बारपेटा, नलबारी हे जिल्हे ाालच्या आसाममध्ये मोडतात. हा प्रदेश बोडोंचा प्रदेश म्ह ाून ओळ ाला जातो. हे या भा ाातील सर्वात प्राचीन रहिवासी आहेत.

बोडो ि वा बोडो- ाचारी ही आसामामध्ये सर्वप्रथम स्थापित झालेली जमात असावी असा इतिहास ारांचा यास आहे. ए ाळी आसाम ाो्यात ह्या जमातीचे वर्चस्व होते आि ा आजही ह्या जमातीचे लो आसाममध्ये विविध नावांनी सर्वदूर पसरले आहेत. ब्रम्हपुत्रा नदीच्या उत्तरेस ो ाझार पासून सादियापर्यंत आि ा दि ा ोस ाोलपारा ते ारबी अँ ाालाँ ा जिल्ह्यापर्यंत बोडो जमात वि ाुरलेली आहे. ब्रिटीश राजवटीत ही जमात अन्य आसामी जमातींबरोबर सलो याने रहात होती. हिंदू धर्म आि ा देवना ारी लिपी स्वी ारलेली ही जमात आसामच्या लो सं येचा ए चतुर्थांश म्ह ाजे ६० ला ााहून अधि आहे. आसाम रार हो यापूर्वी ह्या जमातीच्या संघटनेने आसाम ा ा परिषदेच्या ाांद्यास ाांदा लावून बे ायदेशीरप ा भारतात घुसलेल्या पर ीयांविरुध्द झालेल्या चळवळीत भा ा घेतला होता. आसामच्या ाो्यामध्ये बोडोप्रमा ोच राभा, मिशिं ा आि ा तिवा ह्या प्रमु ा वन्य जमाती आहेत. ह्या जमाती बव्हंशी हिंदू धर्मीय असून आसामी भाषा बोलतात यद्यपि मिशिं ा आि ा तिवा या जमातींच्या मूळ भाषा तिबेटो-बर्मन व ाातील आहेत.

स्थलांतराचा इतिहासः

बोडो आ ि बि र बोडो हा फर ो त्या आधारावर रायचा ? सुजीत चौधरी या इतिहास ाराने शेतीचे तंत्रज्ञान हा नि ष नोंदविला आहे. बोडो जमात जं ाल साफ रून अप्र ात अशाप्र ारची आदिवासी शेती रत होते. याला **'झूम शेती'** म्ह ून ओळ ले जाते. वरच्या आसाममधून बोडोंना हद्दपार रून ओहम,बं ाली वा अन्य प्र ात समूहांनी नां ाराची शेती सुरू ेली . आपल्या वहिवाटीच्या जमिनीवरून बोडोंची ह ालपट्टी प्राचीन ाळापासून सुरू होती. परंतु जोपर्यंत जमिनीची उपलब्धता होती. तोपर्यंत या समस्येने उग्र रूप धार ा ेले नव्हते. विसाव्या शत ाच्या पहिल्या तीन दश ात म्ह ाजे १९३० पर्यंत बोडो- ाचारी समूहांनी प्र ात शेतीतंत्र आत्मसात ेले होते. झूम शेती ही स्थलातंरीत असल्यामुळे बोडोंच्या जमिनी हडप र ो परप्रांतीयांना सोपे जात होते. मात्र बोडो स्थिर शेती रू ला ाल्यावर शेतजमिनीवरून सतत संघर्ष होऊ ला ाले. ईस्ट इंडिया ंपनीच्या धोर ामुळे हा संघर्ष तीव्र होत ेला. ईस्ट इंडिया ंपनीने आसाम ताब्यात घेतल्यानंतर उत्पादन वाढीसाठी चहाचे मळे आ ि अधि ाधि जमीन ला ावडी ाली आ ा यावर भर दिला. चहाच्या मळ्यांमध्ये ाम र यासाठी मोठ्या प्रमा ावर मजूरांची ारज होती. त्यासाठी बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, बं ाल आ ि मद्रास या प्रांतातील दुष् ाळप्रव ा भा ातून प्रचंड प्रमा ावर मजूरांचे स्थलांतर ेले. ब्रिटीशांनी परिपत्र ाढून बाहेरील शेत ऱ्यांना आसामात येऊन शेती स यासाठी आमंत्र ा दिले. जं ालाची जमीन शेतीसाठी वापरली तर ए वर्षासाठी शेतसारा माफी जाहीर ेली.त्याचा परि ाम म्ह ून परप्रांतीयांचा ओघ आसाम डे येऊ ला ाला. या स्थलांतरीतांनी आपली स्वतंत्र ावे वसविली. या स्थित्यंतरामध्ये बोडोंच्या जमिनींवरच सर्वाधि अति् म ा झाले.१९३१ सालापर्यंत आसामातील परप्रांतीयांची सं या १३ ला ा इत ी होती. त्यावेळच्या आसामच्या लो सं येच्या हे प्रमा ा १/६ इत े होते. जवळपास १५ ला ा ए र जमीन ला ावडी ाली आ ा यात आली. या प्रश्नावर आसामच्या विधीमंडळात १९३७ साली घमासां ा चर्चा झाली.

ोलपारामधील मुस्लिमांना आसाम राज्य पूर्व पा स्तानात असावे असे वाटत होते. त्यातूनच १९५२ साली बोडो मुस्लिमांचा पहिला मोठा संघर्ष झाला. फाळ ीच्या ाळातील हिंदू-मुस्लिम संघर्षाचाच तो ए भा ा होता. १९७१ च्या बां लादेश मुक्ती युध्दाच्यावेळी पूर्व पा स्तानातील ना रि मोठ्या सं येने शर ार्थी म्ह ून भारतात आले आ ि सीमावर्ती आसाममध्ये त्यांनी आपल्या छाव या उभारल्या. युध्द समाप्तीनंतर यातील ाही शर ार्थी परत बां ला देशामध्ये निघून ेले.

बोडो आंदोलन :

लो सं याशास्त्र आ ि भौ ोलि माहिती सर्वे ा ा या दोन तंत्राचा वापर रून महाश्वेता सत्पती या अभ्यासि ेने बोडो प्रदेशातील हिंसाचाराची मीमांसा ेली आहे. आसामातील विस्थापितांमध्ये सर्वाधि सं या संथाळ, बं ाली आ ि नेपाळी यांची आहे असे सत्पती यांनी निदर्शनास आ ून दिले आहे. ोलपारा, दरां ा, ामरूप या तीन जिल्ह्यांमध्ये ९३ % बोडो आहेत. या तीन जिल्ह्यांमधील ए ू ा लो सं येच्या प्रमा ात बोडोंचा वाटा ेवळ १० ते १५ % आहे. आपल्या स्वतंत्र बोडो राज्याच्या मा ीसाठी बोडोंनी १९८० च्या दश ात सशस्त्र संघर्ष सुरू ेला. भा ातून बि र बोडो लो ांना हुस ावून लावायचे आ ि बोडोंचे वर्चस्व असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये बोडोंची लो सं या वाढवायची. त्याच बरोबर आसाम सर ार आ ि ेंद्र सर ार यांच्याबरोबर मा ा या मांड ेही चालू ठेवले. १९९३ मध्ये बोडोलँड स्वायत्त परिषद रार हा झाला. त्यानुसार बोडोंना विशेष अधि ार प्राप्त झाले. त्याला इतर समुदायांनी विरोध ेला. त्यातून पुन्हा बोडो-मुस्लिम दं ालीला सुरूवात झाली. आसाममध्ये आलेल्या स्थलांतरीतांपै ी ९० % लो मुस्लिम समुदायाचे असल्यामुळे या विवादाला धार्मि आ ि जमातवादी स्वरूप प्राप्त झाले. या शिवाय आसाममध्ये मुस्लिमांची लो सं या वाढू नये म्ह ून स्वातंत्र्य चळवळीतील हिंदुत्ववादी नेत्यांनी नेपाळ आ ि बिहार या भा ातील शेत ऱ्यांना बोलावून घेऊन त्यांचीही लो सं या वाढवि याचा प्रयत्न स्वातंत्र्य पूर्व ाळामध्ये झाला होता. यामुळे स्थलांतरीतांमध्येही धार्मि नि षावर हिंदु-मुस्लिम अशी फूट पडली. त्यामुळे या संघर्षातील राज ीय ुंता ुंतीचा ए पैलू स्थानि विरूध्द पर ीय हा वाद आहे त्याचप्रमा े या वादाच्या जमातवादी बनत जा ाऱ्या स्वरूपाचा आहे.मुळामध्ये बोडो हे बाहेरून आलेल्या हिंदू-मुस्लिम या सर्वाविरोधात आहेत.मात्र त्यांचा मु य रो ा मुस्लिमांच्या विरोधातच आहे. यामध्ये दोन्ही बाजूंच्या धर्मांध मूलतत्त्ववादी शक्तींचे राज ार ा पुढे येताना दिसते.

१९३२ सालापासून आसामातील राज्य र्त्यांनी बोडोंच्या या समस्ये डे सातत्याने दुर्ल ा ेले आहे. त्यामुळेच आज बोडो विरूध्द बि र बोडो संघर्षाने मालीचे हिंस रूप धार ा ेले आहे. परस्परांना जमिनीमार्े भिडलेल्या सीमारेषा नेहमीच बे ायदा स्थलांतराचे दु ा े घेऊनच येत असतात. त्यातही सीमेचे र ा ा र यासाठी तैनात र यात आलेल्या सीमा र ा दलाचे ामही चो ा आहे असे म्ह ाता ये ार नाही. तसेच या भा ातील सांस् ृ ति सरमिसळतेमुळे बां लादेशी ो ा आ ि बं ाली ो ा हे शोध े सोपे ाम

नाही. त्यामुळे या भा ाात बां लादेशी मुस्लिम घुस ोराचे प्रमा ा दिवसेंदिवस वाढतच आहे. त्यातूनच म ा जमीन आ ा दैनंदिन ुजरा ा र याच्या इतर साधनांवर पड ारा ता ा आ ा त्याची माल ी हा या भा ाात ळीचा मुद्दा बनला आहे. जोडीला बां लादेशातून आलेल्या धर्मांध घुस ोरांचा फास या भा ाातील बोडोंच्या चालीरीतींवर पडत चालला आहे. भारतात बे ायदेशीररित्या घुस ोरी रून येथेच ायमचे स्थायि झालेल्या बां लादेशी ना ारि ांची नेम ी मोजदाद धीही ेली ेली नाही. परंतु ताज्या अंदाजानुसार ही सं या चार ोटींच्या घरात आहे. यापै ी सर्वाधि म्ह ाजे ७० ते ८० ला ा बां लादेशी ए ट्या आसाममध्ये घुसलेले आहेत. भौ ाोलि अडच ाींमुळे ही घुस ोरी रो ा ो जि ीरीचे असले तरी ेल्या ५० वर्षांच्या राज ीय इच्छाशक्तीच्या अभावाने हे ाम अधि च ठी ा झाले आहे. एच. े बोरपुजारी हे ए नामवंत इतिहासतज्ज्ञ आहेत. १९९८ मध्ये त्यांनी North- East India : Problems, Policies and Prospectus या ग्रंथामध्ये पुराव्यानिशी हे सिध्द ेले आहे ी, 'बां लादेशी घुस ोरांनी बोडोलॅंडमधील बोडोंच्या जमिनी व वनजमीनी बळ वि याची पध्दतशीर योजना असून बोडो व घुस ोरांमधील त ाावाचे ते ए मु य ार ा आहे. आसाममधील वाढती बेरोज ारी आ ा स्थानि उद्यो ाधंद्यावर मिळविलेल्या ब्जामुळेही समस्या निर्मा ा झाल्याचा निष र्ष त्यांनी ाढला आहे. राज्य सर ार आ ा ेंद्र सर ार या दोघां डे ही समस्या सोडवि याची इच्छा शक्ती नाही. याचे ार ा त्यांचे राज ीय हितसंबंध आड येतात'.

ईशान्य भारतातील बहुतांश भा ाात दहशतवादी संघटना आ ा पा िस्तानची ुयात दहशतवादी संघटना Inter Services Intelligence (आय.एस.आय.) ने आपले जाळे पसरले असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. विद्यमान संघर्षाचे चित्र पाहता ईशान्य भारताला उर्वरित भारताशी जोड ाऱ्या सिली ाुडी ॉरिडॉर (चि न ने) परिसराच्या आजूबाजूलाच तो सुरू असल्याचे दिसून येते. या भा ाात बां लादेशी घुस ोरांची सं या वाढवून ही २४ ि.मी. लांबीची चिंचोळी पट्टी रो ा याचा प्रयत्न आय.एस.आय. ने बां लादेशातील हुजी या दहशतवादी संघटनेच्या मदतीने चालविला आहे. हा भा ा सातत्याने पेटता ठेवून वांशि वे ाळेप ााच्या आधारे या भा ााचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्मा ा र याची स्वप्ने यापूर्वी मिशनरीही पाहात होते. आता तेच आय.एस.आय. पाहात आहे. ते ो ात्याही परिस्थितीमध्ये उधळून लाव याची ारज आहे. या भा ाात ला ाू असलेल्या लष राच्या विशेषाधि ार ायद्यालाही मानवी हक् ांचा मु ावटा चढवून या ार ाामुळेच विरोध होतो आहे हे महत्वाचे आहे. या भा ाात हो ारा संघर्ष बां लादेशी मुस्लिम घुस ोर विरूध्द स्थानि भूमिपुत्र असाच आहे. त्याला विना ार ा हिंदू-मुस्लिम दं याचे स्वरूप देऊन ल ा दुसरी डे वेध याचा प्रयत्न ाही मुस्लिम मूलतत्त्ववादी संघटना जा ाीवपूर्व रीत आहेत.या प्रदेशात वीसपे ाा जास्ती जिहादी ाट ार्यरत आहेत या संघर्षात विना ार ा धर्माला ाोव याची ाहीच आवश्य ता नाही.

मतपेढीचे राज ार ा :

हा फक्त जातीय हिंसाचार नाही तर ते भारतावर झालेले जनसां ि य ीय आ्र म ा आहे. हा लढा फक्त बोडोंच्या विरोधातला नसून ती भारताविरूध्दची लढाई आहे. ॉंग्रेस प ा अजूनही मतपेढीचे राज ार ा म्ह ाूनच या प्र ारा डे बघत आहे. आसाम आंदोलनाला आ ा त्यानंतर सत्तेवर आलेल्या आसाम ा ा परिषदेच्या सर ारला शह दे यासाठी बोडोंसाठी स्वतंत्र राज्याच्या मा ाीने जोर धरला. याला ॉंग्रेसने फूस लावली. सुरूवातीला बोडोंच्या सशस्त्र लढ्याला ेंद्र सर ारनेच मदत ेली. ८ नोव्हेंबर १९९७ मध्ये The Statesman ला दिलेल्या मुला ातीमध्ये बी. े. राव यांनी म्हटले आहे ी, ऐंशीच्या मध्यावर अशी स्थिती होती ी ऑल आसाम स्टुडंट युनियन आ ा युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ऑफ आसामच्या पाठीशी संपू ा आसाम उभा राहीला होता. या शक्तीला मजोर र याचा नि ाय ेंद्र सर ारने घेतला. बोडोंचे आंदोलन उभे राहू ला ाल्यावर उल्फा आ ा आसू यांच्या समर्थनार्थ निम्म्याने घट झाली. ार ा नवीन सर ारला दि ा ा आसामचा पू ा पाठींबा होता. त्यामुळे उल्फाची शक्ती मी झाली.

१९८० पासून सुरू झालेला हा प्र ार २०१३ मध्येही सुरूच आहे. या ३२-३३ वर्षामध्ये पिढ्या बदलल्या, नवीन नेतृत्व उदयाला आले. सर ारेही बदलली. ेंद्रामध्ये आ ा राज्यात सत्ता बदल झाला. परंतु आसाममधील ही घटना आजही ांभीरप ााने घेतली जात नाही. दुर्दैवाने राज ीय प ाांनी मूळ प्रश्ना डे दुर्ल ा रुन प्रत्ये चळवळीतून राज ीय लाभ मिळव याचाच प्रयत्न ेला आहे आ ा अधि ारावर असलेल्या प ााने ठोस धोर ााचा पुरस् ार र याऐवजी परिस्थिती आटोक्याबाहेर जा ार अशी ाात्री झाली तरच तडजोड रायची असे धोर ा अं ा ारल्यामुळे विघटनवादी चळवळींना प्रोत्साहन मिळाले. बोडो स्वायत्त विभा ााची घोष ाा झाल्यानंतर त्याची प्रादेशि मर्यादा ठरवि यात दिरं ााई ेल्यामुळे तो प्रश्न अद्यापि चिघळत राहिला आहे. दरम्यानच्या ाळात ॉंग्रेस आ ा आसाम ा ा परिषद या दोन्ही प ाांनी राज्य ारभार चालवि याची जबाबदारी दोन वेळा स्वी ारुनही या प्रश्नाचे समाधान ार उत्तर सापडले नाही.

उपाययोजना आवश्य :

सीमा सुर ा दलाच्या म्ह ा यानुसार दररोज सुमारे सहा हजार बां लादेशी भारतात घुस ोरी रतात. येथे येऊन स्थानि भारतीयांच्या मालमत्ता ाळं त रतात. भारतातील स्थानि नेत्यांनी आ ा सर ारी अधि ाऱ्यांनी या घुस ोरांना निवड ू ओळ पत्र, रेशन र्ड दिले आहे. म्ह ूनच हे घुस ोर निवड ू ीत मतांचे राज ार ा रू ला ाले आहेत. निवृत्त लष री अधि ारी आ ा आसामचे माजी राज्यपाल एस. े. सिन्हा यांनी आसाममधील बां लादेशी स्थलांतरीतांमध्ये आ म ता वाढत असल्याचे म्हटले होते. त्यावर उपाय म्ह ून बहुउद्देशीय ओळ पत्रे दे ो, ना रि ांची नोंद ी र ो, अवैध स्थलांतरीतांना त्यांच्या मूळ देशामध्ये परत पाठवि ो, सर्वात महत्वाचे म्ह जे श्रीलं ेतील भारतीय तमिळांना ज्याप्रमा ो राज्यविहीन लो म्ह ून जाहीर ेले आ ा त्यांचा मतदानाचा अधि ार ाढून घेतला त्याप्रमा ो याबाबतीत ारवाई हो ो ारजेचे आहे. मात्र त्यासाठी राज ीय इच्छाशक्तीची ारज आहे. या घुस ोरांना हुड ून त्यांना परत बां ला देशामध्ये पाठवि यासाठी ेंद्राने ेलेला ायदा ही यातील मोठी अडच ा असल्याची सबब बरीच वर्षे पुढे ेली ेली. परंतु हा ायदा सर्वोच्च न्यायालयाने रद्द रून आठ वर्षे होऊन ेली. तरी या ामात थोडीशीही ती आलेली नाही. ाँग्रेस सर ार पुन्हा ए दा मा ील दाराने हा ायदा आ ा याचा प्रयत्न रीत आहे. विरोधी प ांनी तो हा ून पाडला पाहीजे. आसामच्या मतदार यादीतील घुस ोरांची नावे प्रथम ाढून टा ली पाहिजेत. ि वा अशांना भारतीय ना रि त्वाचे ो तेही प्रमा पत्र , सवलती उपलब्ध हो ार नाहीत याची ाबरदारी घेतली तर अर्धे प्रश्न नि ाली निघतील. तसेच भारताच्या सीमा अधि सावधप ो सीलबंद र ो व सीमा रेषावर जिथे नदी आहे तिथे सुसज्ज अशा नावि दलाची सतत ास्त ठेव ो, आसाममधील संवेदनशील भा ात भारतीय लष राच्या तु ड्या ायम तैनात र ो अशा उपाययोजनांची आवश्य ता आहे.

या संपू ा प्रश्ना डे भारताची प्रादेशि ए ात्मता आ ा दुसऱ्या बाजूला आसाममध्ये लो सं येवर घुस ोरीच्या आ म ामुळे झालेले परि ाम या दृष्टि ोनातून पाह याची आवश्य ता आहे. यातून मा ा ाढ यासाठी मतपेढीचे राज ार ा बाजूला ठेवले पाहीजे. हा घुस ोरीचा प्रश्न फक्त आसामचा नसून तो ए राष्ट्रीय प्रश्न आहे. त्यामुळे ेंद्र सर ारने सर्व राज ीय प ांना विश्वासात घेऊन या प्रश्नावर राष्ट्रीय मतैक्य घडवून आ ाले पाहिजे.

संदर्भ :

१. रे, ो.ना. (२०००) 'ईशान्य भारत अज्ञात उपे ित' ,मो ाशी ोपाळ(प्र ाश), सदाशिव बा ाईत र स्मृतीमाला, पु ो.
२. द युनि अभ्यास ाट, (२०१२) 'बोडो-मुस्लिम संघर्ष विपर्यास आ ा वस्तुस्थिती', *परिवर्तनाचा वाटसरू*,पु ो, १६ ते ३१ ऑ स्ट.
३. पेंडसे, अरू ा, (२०१२) 'आसाम : मानवी प्रश्नांची राज ीय ुंता ुंत', *परिवर्तनाचा वाटसरू*,पु ो, १ ते १५ सप्टेंबर.
४. चाटी, विनय (२०१२) 'हा ईशान्येची' दैनि स ाळ, २०ऑ स्ट.
५. साठे, रवीन्द्र (२०१२) ' तिसऱ्या फाळ ीच्या दिशेने ' रामभाऊ म्हाळ ी प्रबोधिनी.
६. महाजन, हेमंत (२०१२) 'बां लादेशाची घुस ोरी व धुमसता आसाम', ई स ाळ १६ ऑ स्ट.
७. ाविंदे, वैष ावी (२००८) 'तर ईशान्य भारत भारतात नसेल' दैनि म.टा., १ नोव्हेंबर.

मोहन चौ ुले
राज्यशास्त्र विभा ा प्रमु ा, छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर.